

A photograph of a deep, layered canyon with a small waterfall and a green pool of water at the bottom. The canyon walls are composed of distinct horizontal rock layers, and the overall color palette is earthy, ranging from light tan to dark brown. A small waterfall cascades down the right side of the canyon, leading to a small, vibrant green pool of water at the bottom. The sky is overcast with grey clouds.

QUMRAN EN DE BIJBEL – EEN INLEIDING

Matthijs de Jong

In 1947 vonden bedoeïenen in een grot in de woestijn van Juda bij toeval enkele boekrollen. Daarmee begon de ‘vondst van Qumran’. In de jaren die volgden werden in elf verschillende grotten boekrollen gevonden – veelal fragmenten. In de directe nabijheid van de grotten lagen de resten van een antieke nederzetting. Daar hadden mensen gewoond in de tijd waarin de rollen geschreven waren. De aandacht van de wetenschap voor Qumran was voorgoed gewekt.

Als we terugkijken op ruim zestig jaar Qumranonderzoek, blijken er op allerlei terreinen belangrijke resultaten geboekt te zijn. Het belang van Qumran is bijzonder groot. De artikelen in deze bundel belichten diverse onderzoeksgebieden, die we hier kort zullen noemen.

ARCHEOLOGIE: DE PLEK, DE VONDSTEN, DE VISIES

Het begint met de archeologie: het onderzoek naar de nederzetting en de nabijgelegen grotten. Hoe zag de plek er vroeger uit, wat voor mensen woonden er? Wat was de relatie tussen de nederzetting en de grotten, en tussen de mensen in de nederzetting en de rollen? Het archeologische onderzoek heeft veel opgeleverd. De theorie van de eerste opgravers ging uit van een nauwe samenhang tussen de bewoners van de plaats Qumran en de boekrollen. Deze theorie werd in de loop van de tijd aangepast en verbeterd, en leidde tot wat we de gangbare visie op Qumran kunnen noemen. Deze gangbare visie wordt echter uitgedaagd door een andere archeologische kijk op Qumran, die de samenhang tussen de nederzetting en de boekrollen juist ter discussie stelt. De discussie tussen voor- en tegenstanders van de gangbare visie is boeiend en leerzaam.

De bijdrage van Alex Cannegieter biedt een kennismaking met Qumran vanuit de archeologie. Het volgende artikel, van Jürgen Zangenberg, gaat kritisch in op de gangbare visie op Qumran en plaatst daar een andere archeologische kijk tegenover. De bijdrage van Mladen Popović begint met een verdediging van de gangbare visie, waarbij de belangrijkste argumenten genoemd worden.

DE ROLLEN: WAT VOOR TEKSTEN ZIJN ER GEVONDEN?

Het tweede veld van onderzoek betreft de studie van de teksten die gevonden zijn. Inmiddels zijn alle teksten in kaart gebracht en voor het overgrote deel ook gepubliceerd. Het gaat in totaal om bijna 1000 handschriften; weinige van die handschriften zijn (redelijk) compleet bewaard, van het overgrote deel zijn alleen fragmenten over – soms niet meer dan een paar snippertjes.

Onderzoekers zijn nu in de positie om uitspraken te doen over het corpus als geheel, dat soms als de ‘bibliotheek van Qumran’ wordt aangeduid. Het totaaloverzicht laat zien dat de zogenoemde sektarische teksten – dat zijn teksten die

exclusief te verbinden zijn met één heel specifieke groepering binnen het toenmalige jodendom – maar een klein deel zijn van het hele corpus. Voor het overgrote deel bevatten de rollen van Qumran juist teksten die hoorden bij de *mainstream* van het toenmalige jodendom. Het betreft voornamelijk teksten die in die tijd in bredere

WADI QUMRAN MET GROT 4

In de omgeving van Qumran bevindt zich een groot aantal grotten. In de jaren 1947-1956 werden in elf grotten restanten van circa duizend handschriften gevonden. Op de voorgrond zien we de ingang van een grot in een van de vooruitspringende rotsen. Deze grot, nu bekend als grot 4, bevatte restanten van meer dan vijfhonderd verschillende manuscripten. Rechtsboven de grot ligt het terras waar de ruïnes van de nederzetting zich bevinden. Links op de foto is de bedding van Wadi Qumran te zien, de beek waarvan het water in de regentijd van het gebergte naar beneden stort. De bewoners van Qumran gebruikten het water van deze beek voor hun watervoorziening. © Mladen Popović.

(Joodse) kring gezaghebbend en/of populair waren. De bijdrage van Mladen Popović gaat hier uitvoerig op in, en belicht het belang van de rollen.

DE HEBREEUWSE BIJBEL

Als derde noemen we het grote belang van de teksten van Qumran voor het onderzoek naar de tekst van de Hebreeuwse bijbel (het Oude Testament).

Van vrijwel alle boeken van het Oude Testament zijn in Qumran grotere of kleinere tekstfragmenten gevonden, in het geval van Jesaja zelfs de complete Hebreeuwse tekst. Deze vondsten zijn van grote waarde voor het tekstonderzoek. Het gaat hier om de oudste tastbare getuigen van de Hebreeuwse boeken die later het Oude Testament gingen vormen. Tot aan de vondsten van Qumran was de oudst beschikbare Hebreeuwse tekst van deze boeken de 'overgeleverde tekst' (in vaktaal: de masoretische tekst, MT). Deze tekst was beschikbaar in handschriften uit de middeleeuwen. Het oudste manuscript met de tekst van de volledige Hebreeuwse bijbel dateerde uit 1008 n.Chr. In Qumran kwamen er Hebreeuwse manuscripten aan het licht die ruim duizend jaar ouder waren!

Dankzij de teksten uit Qumran kon de overgeleverde tekst (MT) op veel plaatsen verbeterd worden. Problematische lezingen in de MT konden worden hersteld, diverse al eerder door wetenschappers voorgestelde tekstverbeteringen werden nu bevestigd, en zeer veel nieuwe tekstvarianten zagen het licht, waarvan sommige duidelijk superieur aan de traditionele lezing. Men kan stellen dat het onderzoek naar de tekst van het Oude Testament (in vaktaal: de tekstkritiek) dankzij de vondsten van Qumran een nieuw tijdperk is ingegaan. Dat dit ook doorwerkt in de vertaling van de Bijbel kan men illustreren aan het boek Jesaja. Van dit boek is in Qumran een vrijwel complete rol teruggevonden, de beroemde grote Jesajarol. Daarnaast zijn er vele tekstfragmenten van andere manuscripten van het boek Jesaja teruggevonden. Hoe dit doorwerkt in het onderzoek en de vertaling is te zien in *De Nieuwe Bijbelvertaling*. Die heeft in achttien gevallen met een beroep op een Qumranhandschrift een verbeterde Hebreeuwse tekst gevolgd. De meeste andere bijbelboeken halen een minder hoge score, maar daar staat tegenover dat het tekstkritische potentieel van Qumran nog lang niet ten volle is benut.

De bijdrage van Arie van der Kooij biedt een bespreking van het tekstkritische belang van de vondsten van Qumran, en laat zien op welke manier en onder welke voorwaarden bijbelvertalingen kunnen profiteren van de beschikbare tekstgegevens.

Binnen onze tradities is voor de vertaling van het Oude Testament de overgeleverde Hebreeuwse tekst (MT) vrijwel altijd het uitgangspunt. Vervolgens komt de vraag in hoeverre de beschikbare gegevens, uit Qumran en andere, gebruikt (mogen) worden om deze tekst te verbeteren.

In de praktijk wordt de MT nooit volledig gevolgd, geen enkele vertaling neemt

de evidente fouten in de MT over. Wel zijn er vertalingen die de MT strikt volgen en zoveel mogelijk afzien van tekstuele veranderingen. Dat lijkt een veilige weg. Tekstkritische ingrepen in de tekst brengen het gevaar van willekeur met zich mee (waarom wordt er de ene keer wél iets veranderd ten opzichte van de MT en de andere keer niet?) en leiden tot verschillen tussen vertalingen (de praktijk leert dat vaak de ene vertaling ergens wel ingrijpt en de andere weer niet, en *vice versa*).

Dat pogingen om de MT te verbeteren discussie kunnen oproepen, blijkt uit de voorbeelden die Van der Kooij bespreekt. Toch pleiten de meeste geleerden ervoor om het beschikbare tekstmateriaal op een verstandige manier te benutten, zodat waar mogelijk de Hebreeuwse tekst kan worden verbeterd. Veel bijbelvertalingen proberen bij die positie aan te sluiten; dat geldt ook voor *De Nieuwe Bijbelvertaling*.

Bij deze aanpak kunnen problematische – onvertaalbare – passages in de MT worden opgelost met behulp van tekstkritiek (variante lezingen, emendaties). Daarnaast worden tekstvarianten bekend uit Qumran (en soms uit de Septuaginta) ingevoerd die algemeen geaccepteerd zijn als superieur – ouder, beter – ten opzichte van de lezing van de MT. Het risico van deze aanpak zit in de uitvoering. Wanneer is een passage zo problematisch dat er moet worden ingegrepen, en onder welke voorwaarden kan dat een tekstkritische ingreep zijn? En welke tekstvarianten zijn algemeen geaccepteerd als beter en ouder ten opzichte van de MT? Wanneer vertalers daar naar eigen inzicht beslissingen over nemen, kunnen er fouten worden gemaakt. Daarom is het beter als vertaalprojecten vaste richtlijnen en algemene handboeken volgen. Zo kan de MT waar nodig of gewenst verbeterd worden op een verantwoorde manier.

Een verstrekkender aanpak zou zijn om de MT *overal waar mogelijk* te verbeteren via een tekstkritische beoordeling van alle beschikbare relevante lezingen – ook in de gevallen waar de MT geen moeilijkheden oplevert, maar waar een alternatieve lezing met mogelijk oudere papieren nu eenmaal beschikbaar is. De explosieve toename van relevant materiaal uit Qumran biedt mogelijkheden voor deze – nieuwe – aanpak. Er kan op dit terrein vooruitgang geboekt worden, al zijn er ook moeilijkheden te overwinnen. In de eerste plaats is de tekstkritiek een zeer specialistische discipline geworden, waaraan vertalers zich niet zomaar kunnen wagen. En in de tweede plaats blijkt dat in veel concrete gevallen het tekstkritisch oordeel van de specialisten niet eensluidend is.

UITEENLOPENDE VERSIES VAN DE BIJBELSE GESCHRIFTEN?

De rijkdom van het bijbelse materiaal in Qumran luidde een nieuw tijdperk in voor de zoektocht naar de oorspronkelijke tekst. Het materiaal duidt volgens veel onderzoekers op het bestaan van een veelvoud aan versies van de bijbelse geschriften. Inmiddels wordt wel de vraag gesteld of er in de periode voor pakweg 100 n.Chr. überhaupt wel één oorspronkelijke tekst van de bijbelse geschriften was.

Sommige geleerden gaan zo ver te zeggen dat de oorspronkelijke tekst in het geval van het Oude Testament een fictie is. Zij menen dat de fase waarin de boeken werden geschreven en de vroegste fase van de overlevering van de complete teksten niet nauwkeurig van elkaar te onderscheiden zijn. Zij wijzen erop dat er van sommige oudtestamentische boeken verschillende versies in omloop waren, en dat de precieze tekst van deze boeken vóór de tweede eeuw n.Chr. nog niet vaststond.

Inderdaad hebben we dankzij de bijbelse Qumranfragmenten zicht gekregen op een aantal voorbeelden van teksten die onderling zo sterk afwijken dat het niet gaat om kleine tekstuele verschillen, maar om verschillende versies van één en hetzelfde geschrift. Het is duidelijk dat er van sommige bijbelboeken tot in de tijd van Qumran verschillende versies hebben gecirculeerd – het boek Jeremia is daarvan een markant voorbeeld. Er bestonden meerdere versies van minstens een aantal boeken van het Oude Testament. Volgens velen betekent dit dat er in de tijd van Qumran nog geen standaardtekst van de bijbelse geschriften bestond. Pas in een later stadium (vanaf circa 100 n.Chr.) kwam een Hebreeuwse standaardtekst van de bijbelse geschriften tot stand waarvan de ons bekende overgeleverde tekst (MT) het latere uitvloeisel is.

Betekent dit nu dat de tekst van de bijbelse geschriften tot in de eerste eeuw n. Chr. nog volop in beweging was? En als dat het geval is, heeft het dan wel zin om na te gaan wat de meest oorspronkelijke tekst van die geschriften is? Als het beschikbare materiaal niet zozeer licht werpt op de *overlevering* van de geschriften als wel op verschillende stadia van de *totstandkoming* van de geschriften, zijn we niet meer bezig met tekstkritiek, maar met de reconstructie van het ontstaan van de teksten.

Toch gaat deze – inmiddels populaire – visie een stap te ver. Het is waar dat er van meerdere bijbelse geschriften verschillende (eind)versies bestonden die gedurende enkele eeuwen naast elkaar werden overgeleverd. Sporen daarvan treffen we aan in Qumran. Het is ook waar dat er in de tekstoverlevering van bijbelse geschriften nog allerlei (kleine) veranderingen in de teksten werden aangebracht. Maar wie op basis daarvan concludeert dat *alle* bijbelse teksten tot in de eerste eeuw nog *volop in beweging* waren, overspeelt zijn hand.

De bijdragen van Michaël van der Meer, Jaap van Dorp en Matthijs de Jong gaan dieper in op deze kwestie. Van der Meer laat zien dat in veel gevallen de afwijkende versies die we uit Qumran kennen, latere bewerkingen zijn van de ons bekende tekstvorm. Je zou het ‘alternatieve versies’ kunnen noemen, waarschijnlijk bedoeld voor een specifieke religieuze groepering. Zulke versies werden afgeleid van de breder geaccepteerde hoofdversie, de voorloper van de MT. Van Dorp bespreekt de tekst van 1 Samuel op basis van enkele opvallende Qumranfragmenten. Hij concludeert dat de afwijkende versie van deze tekst, zoals die uit de fragmenten blijkt, niet zomaar als een oudere versie kan gelden. De Jong gaat in op de kwestie van het boek Jeremia. Hij betoogt dat de afwijkende versie van dit boek in sommige opzichten misschien wel een oudere tekstvorm vertegenwoordigt, maar zeker niet zomaar als de ‘betere tekst’ van Jeremia kan worden gezien.

Voor zover er een algemene lijn kan worden getrokken uit de verschillende

GEDEELTE UIT PESJER HABAKUK

Dit is kolom 8 van Pesjer Habakuk (1QpHab), een vroeg Joods bijbelcommentaar. De tekst bestaat uit bijbelcitatien die vers voor vers voorzien worden van een eigentijdse uitleg. Deze kolom bevat de tekst van Habakuk 2:4b en 2:5-6, gevolgd door de uitleg. In de uitleg worden de woorden van Habakuk betrokken op de tijd en de situatie van de schrijver (omstreeks 100 v.Chr.). Deze actualiserende uitleg in een vers-voor-vers commentaar was tot de vondst van de Dode Zee-rollen onbekend. De manier van uitleg wordt wel vergeleken met de manier waarop oudtestamentische teksten gebruikt worden in het Nieuwe Testament. Zie hierover de bijdragen van Bärre Hartog en Rieuwerd Buitenwerf. © Israëel Museum, Jeruzalem.

bijdragen, is dit de conclusie: de vondsten van Qumran hebben de positie van de (latere) masoretische tekstvorm meer ondersteund dan ondermijnd. Natuurlijk, mede dankzij de vondsten van Qumran kan de overgeleverde tekst op tal van kleine en incidentele punten verbeterd worden. Maar van eventuele betere versies van de teksten, blijkt vooralsnog nauwelijks, of heel beperkt, sprake te zijn. Dit inzicht ondersteunt de aanpak van bijbelvertalen zoals we die zien in de NBV: de overgeleverde tekst (MT) vormt de basis, waarop incidentele tekstuele verbeteringen kunnen worden aangebracht. Tegelijkertijd blijkt uit diverse voorbeelden in deze bundel dat er in de uitvoering van deze aanpak nog wel iets te verbeteren valt.

PESJARIM

Een bijzondere plaats binnen de Dode Zeerollen wordt ingenomen door de pesjarim. Het gaat om een bepaald soort bijbelcommentaren, waarin de tekst van de profetenboeken van het Oude Testament wordt geciteerd en uitgelegd; de uitleg laat zien dat de bijbelse profetieën betrekking hebben op de tijd van Qumran en gaan over de lotgevallen van een specifieke religieuze gemeenschap die leefde in die tijd.

Deze pesjer-teksten geven ons in twee opzichten een dieper inzicht in vragen rond de Bijbel. In de eerste plaats laten ze zien dat in de tijd van Qumran – toen er nog niet zo iets als een Bijbel bestond – wel degelijk al sprake was van heilige, gezaghebbende boeken, waarin men Gods woorden zag. In de tweede plaats leren de pesjer-teksten ons iets over het Nieuwe Testament. Het gaat om teksten afkomstig van mensen die de bijbelse profetieën betrokken op zichzelf, op hun eigen tijd en op de lotgevallen van hun eigen groepering. Daar ligt een opvallende parallel met de manier waarop de vroege christenen de teksten van het Oude Testament toepassen op hun eigen situatie, zoals blijkt uit de boeken van het Nieuwe Testament. De bijdrage van Barry Hartog geeft een uitgebreide bespreking van de pesjer-teksten uit Qumran, waarbij ook de parallel met het Nieuwe Testament aan de orde komt.

HET NIEUWE TESTAMENT

Tot slot komt de studie van het Nieuwe Testament. Dat de Dode Zeerollen bijdragen aan ons inzicht in de denkwereld van het Nieuwe Testament is algemeen aanvaard. Het is echter de kunst om het – vaak fragmentarische – materiaal van Qumran op een goede manier te benutten. De teksten van Qumran bieden geen blauwdruk van het vroege christendom. Het gaat ook te ver om Qumran te zien als de primaire voedingsbodem voor het vroegchristelijke gedachtegoed. Toch zijn er allerlei raakvlakken aan te wijzen tussen Qumran en het Nieuwe Testament. We zien gedeelde terminologie, verwante concepten en vergelijkbare voorstellingen. We komen vergelijkbare ideeën tegen, zoals over het optreden van de messias,

het naderende eindoordeel van God, en een zelfidentificatie met het ware Israël. Daarnaast zien we overeenkomsten in de omgang met de heilige teksten. En tot slot is er een opvallende parallel in het gebruik van de titel ‘Zoon van God’.

De bijdrage van Rieuwerd Buitenwerf bespreekt een aantal belangrijke voorbeelden van zulke overeenkomsten, en gaat dieper in op het gebruik van de titel ‘Zoon van God’ in het jodendom en in het vroege christendom. De vroege christenen brachten hun geloof tot uitdrukking met beelden, termen en titels van hun eigen tijd. Ze brachten de waarheid waarvan zij doordrongen waren – de gekruisigde Jezus was opgestaan uit de dood en was de door God aangewezen messias – onder woorden met de termen en beelden van hun tijd.

QUMRAN: HISTORISCH RELIËF BIJ DE BIJBEL

Wie studie maakt van Qumran leert veel over de Bijbel. De Bijbel – die wij vooral kennen als beschikbare tekst, gedrukt of digitaal direct beschikbaar – krijgt een weerbarstig, chaotisch en fascinerend reliëf. Qumran laat ons zien dat de bijbelse teksten – we hebben het dan over de boeken die later het Oude Testament zouden vormen – nog bestonden als losse geschriften (boekrollen). Kopieën van één en hetzelfde boek verschilden van elkaar – eigenlijk altijd, want alleen al door overschrijffouten en variatie in spelling zijn geen twee handschriften volkomen identiek. Vaak betreft het maar kleinigheden, maar soms gaat het om wezenlijke verschillen. In de tijd van Qumran was er niet één vastgestelde tekst die door iedereen aanvaard werd; er bestonden soms meerdere versies naast elkaar; bepaalde groeperingen maakten eigen bewerkingen; en hier en daar zien we mogelijke restanten van oudere versies van bepaalde geschriften.

Het lijkt er bovendien op dat in de tijd van Qumran het onderscheid tussen bijbelse en niet-bijbelse boeken nog niet volledig was doorgevoerd. Het gezag van veel van de boeken die later tot de Bijbel zouden behoren, was wel breed aanvaard, zoals bij de vijf boeken van Mozes, de boeken van de profeten en de psalmen. Maar aan boeken die *niet* tot de latere canon(s) zouden behoren, werd, zo lijkt het, soms een (bijna) even groot gezag toegekend. Een heldere afbakening, een canon, bestond nog niet.

De bijbelse teksten wortelen in de geschiedenis. In een proces van eeuwen werden ze gevormd, ze werden soms in meerdere versies overgeleverd, en ze circuleerden zij aan zij met boeken die de latere canons niet haalden. In de eeuwen na Qumran groeiden ze uit tot een nieuw geheel dat als canon een officieel stempel kreeg. Het geheel werd een nieuwe en vanzelfsprekende eenheid: de Bijbel. Als nieuwe eenheid werden de teksten boven hun eigen tijd uitgetild, om te kunnen blijven spreken tot steeds nieuwe generaties bijbellezers. Zo bleef de Bijbel een levende tekst in de joodse en christelijke traditie. Wie oog wil krijgen voor de historische herkomst van deze tekst, vindt in Qumran een uniek venster.

LITERATUUR

Een goede Nederlandse vertaling van de rollen is:

F. García Martínez, A. van der Woude, M. Popović, *De rollen van de Dode Zee*, Kampen 2007 (tweede, herziene editie).

De tekst van de Qumran-manuscripten is o.a. te vinden in:

F. García Martínez & E.J.C. Tigchelaar (redactie & vertaling), *The Dead Sea Scrolls Study Edition*, Volume 1 & 2, Leiden 1997-1998.

E. Lohse (redactie & vertaling), *Die Texte aus Qumran. Hebräisch und Deutsch*, Darmstadt 1986⁴.

A. Steudel (redactie & vertaling), *Die Texte aus Qumran II. Hebräisch/Aramäisch und Deutsch*, Darmstadt 2001.

Een overzicht van het Qumranonderzoek van de afgelopen decennia is te vinden in:

H. Debel (red.), *De rollen van de Dode Zee*, Vlaamse Bijbelstichting Leuven; Leuven / Den Haag 2010.

WEBSITES MET UITGEBREIDE INFORMATIE EN BEELDMATERIAAL:

<http://www.deadseascrolls.org.il>

De Leon Levy Dead Sea Scrolls Digital Library, een virtuele bibliotheek waarin honderden Dode Zeerollen online gepubliceerd zijn, samengesteld door de Israel Antiquities Authority (IAA).

<http://dss.collections.imj.org.il>

Een website van het Israël Museum in Jeruzalem, waarop vijf van de beroemdste en meest compleet bewaarde Qumranrollen te bekijken zijn: de Grote Jesajarol, de Tempelrol, de Oorlogsrol, de Pesjer Habakuk en de Regel van de Gemeenschap.

<http://orion.msc.huji.ac.il>

De website van het Orion Center van de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem, met onder meer een uitgebreide bibliografie van studie naar Qumran.

<http://virtualqumran.huji.ac.il>

Een website van het Orion Center met een uitgebreide, visuele introductie op Qumran.

<http://www.rug.nl/research/centre-for-religious-studies/qumran-institute>

De website van het Qumraninstituut in Groningen.